

הַרְוָאָה אֶת הַחֲמָה וְאֶת הַלְבָנָה וְאֶת הַכּוֹכָבִים וְאֶת הַמַּזְלוֹת וְאֶת הָרָקִיעַ בְּטֹהֶרוֹ

מאת דוד חנוך יצחק בה"ר חיים רפאל ז"ל בר-חיים

א. המקורות

שנינו בתוספתא:

הַרְוָאָה אֶת הַחֲמָה וְאֶת הַלְבָנָה וְאֶת הַכּוֹכָבִים וְאֶת הַמַּזְלוֹת, אֹמֵר בְּרוּךְ עוֹשֶׂה בְּרָאשִׁית¹ (ברכות ו, ו)².

ובירושלמי:

הַרְוָאָה אֶת הַחֲמָה בְּתַקִּיפָתָהּ, וְאֶת הַלְבָנָה בְּתַקִּיפָתָהּ, וְאֶת הָרָקִיעַ בְּטֹהֶרוֹ
אֹמֵר: בְּרוּךְ עוֹשֶׂה בְּרָאשִׁית.

אָמַר רַבִּי חֻנָּה: הֵדָא דְתַמָּר, בִּימֹת הַגִּשְׁמִים בְּלֵבָד, לְאַחַר שְׁלֹשָׁה יָמִים³.
הֵדָא הִיא דְכָתִיב: 'וַעֲתָה לֹא יָאוּ אוֹר, בְּהִיר הוּא בְּשִׁחָקִים' (איוב לו, כא).

הַרְוָאָה אֶת הַלְבָנָה בְּחִדּוּשָׁהּ אֹמֵר: בְּרוּךְ מְחַדֵּשׁ חֲדָשִׁים.

עַד אֵיכָן? רַבִּי יַעֲקֹב בַּר אֲחָא בְּשֵׁם רַבִּי יִסָּא: עַד שֶׁתִּרְאֶה כְּחָצִי חֲמִיטָה.

רַבִּי אֲחָא, רַבִּי חֲנִינָא בְּשֵׁם רַבִּי יִסָּא: עַד שֶׁתִּתְמַלֵּא פְּגִימָתָהּ.

רַבְּנִין דְקִיסְרִין אָמְרִין: עַד אֲרַבְעָה עָשָׂר יוֹם (ברכות ט, ב).

¹ כך נוסח הברכה, ולא 'עושה מעשה בראשית', וכפי שיתבאר.

² על פי כת"י וינה.

³ מוסב על הָרָקִיעַ בְּטֹהֶרוֹ.

ובבבלי:

אמר רבי יהושע בן לוי⁴: הרואה רקיע בטְהִירָתָהּ אומר:

ברוך עושה בראשית.

אימתי? אמר אביי: כי אתא מטרא כלי ליליא

ובצפרא אתא אסתנא ומגליא להו לשמיה.

ופליגי דרפרם בר פפא אמר רב חסדא דאמר רפרם בר פפא אמר רב חסדא:

מיום שחרב בית המקדש לא נראית רקיע בטְהִירָתָהּ

שנאמר: אלביש שמים קדרות; ושק אשים כסותם (ישעיה נ, ג).

תנו רבנן: הרואה חמה בתקופתה, לבנה בתקופתה⁵, כוכבים במסלותם ומזלות כסדרן

אומר: ברוך עושה בראשית⁶.

אימתי? אמר אביי: כל עשרין ותמני שנין והדר מחזור, ונפלה תקופת ניסן בשבתאי

בארְתא דתלת נגהי ארבע (ברכות נט, ב 1)⁷.

עלינו לברר: מהי חמה בתקופתה?

מהי לבנה בתקופתה?

מהו רקיע בטְהִירָו?

מהם כוכבים במסלותם ומזלות כסדרן?

ומאחר שרבו הנוסחאות, ראשית נברר את הגירסה הנכונה בשמועה זו.

ב. בירור הנוסחאות ופירושן

נוסחת הקדמונים בברייתא שבבבלי שונה מבדפוסים ודומה לנוסחת חלק מכתה"י.

1. בהלכות גדולות ד' וניציה ש"ח: 'תנו רבנן: הרואה חמה בתקופתה ולבנה

⁴ כך בדפוסים ובכתה"י מלבד כת"י פירנצי הגורס 'תנו רבנן...'.
⁵ כ"ה בכת"י אוקספורד ופריז. בכת"י מינכן ופירנצי: בגבוהותה, וכ"ה בדפוסים.
⁶ כך נוסח הברכה בכל הדפוסים ובכל כתה"י. כך גם ברוב ככל הראשונים, וקרוב לשער שפירושי הראשונים הגורסים 'עושה מעשה בראשית' הוגהו על פי הנוסח המאוחר הרווח יותר. ועי' להלן בהערה 31.
⁷ כך בדפוסים ובכתה"י. הקדמונים כולם, ורוב ככל הראשונים, לא גרסו את דברי אביי, כפי שיתבאר.

בתקופתה וכוכבים במסלות ומזלות כסדרן אומר ברוך עושה בראשית⁸. וכן העתיק רבינו נתן ב"ר יחיאל⁹ מרומי בערוך (חמה): 'תנו רבנן: הרואה חמה בתקופתה ולבנה בתקופתה וכו'.' וכן גירסת הירושלמי: הַרְוָאָה אֶת הַחֲמָה בְּתִקְוַתָּהּ וְאֶת הַלְבָנָה בְּתִקְוַתָּהּ (ברכות ט, ב). וכ"ה בילקוט שמעוני: 'תנא: הרואה חמה בתקופתה לבנה בתקופתה כוכבים במסלות ומזלות בסדורן אומר ברוך עושה (מעשה¹⁰) בראשית' (איוב תתקכב). וכן גרס רבינו מנחם ב"ר שלמה המאירי: 'הרואה חמה בתקופתה ולבנה בתקופתה', וכ"ה במכתם לרבינו דוד ב"ר לוי מנרבונה (על הרי"ף).

2. ופירוש 'לבנה בתקופתה' מבואר בירושלמי ריש ברכות: רַבִּי אֱלִימִלֵּךְ הַלְבָנָה בְּתִקְוַתָּהּ – הַתְחִיל גִּלְגַּל חֲמָה לְשִׁקֵּץ וּתְחִלַּת גִּלְגַּל לְבָנָה לְעֵלּוֹת, זֶהוּ בֵּין הַשְּׁמָשׁוֹת (ברכות א, א). כלומר בט"ו או ט"ז לחודש בשעת הניגוד כאשר הלבנה בשיא תוקפה.

3. אין ספק שזאת הגירסה – לְבָנָה בְּתִקְוַתָּהּ – עיקר¹¹. ואולם מפני שפירוש לְבָנָה בְּתִקְוַתָּהּ לא היה ידוע לכל, מצאנו כמה נוסחאות מתחלפות. בנוסח אחר של הלכות גדולות (על פי כ"מ): 'תנו רבנן: הרואה חמה בתקופתה ולבנה במלאתה וכוכבים במסילות ומזלות בסדורן אומר ברוך עושה בראשית'¹² – הרי ש'בתקופתה' היינו 'במלאתה'. ובויקרא רבה הנדפס: 'תנא: הרואה החמה בתקופתה לבנה בכדורה כוכבים במסלות מזלות כסדרן אומר ברוך עושה (מעשה) בראשית' (אחרי מות כג, ח)¹³. ונוסח משונה הוא, אך אין ספק שהוגה כך לבאר ענינו. אבל בכתה"י של ויקרא רבה ובמהדורת מרגליות: 'תני: הרואה את החמה בתקופתה לבנה בתקופתה כוכבים במסילות ומזלות בסדורן ואת הרקיע בטהרתו אומר ברוך בורא'¹⁴ בראשית' (שם).

4. וכן יש לפרש את גירסת הרי"ף: 'הרואה חמה בתקופתה לבנה בטהרתה כוכבים במשמרותיהן מזלות בעתם אומר ברוך עושה בראשית' (ברכות מג, ב מדפי הרי"ף) – 'בטהרתה' עניינה שהיא מאירה ביותר, וכפי שיתבאר. וזאת גירסת רבים מרבתינו ז"ל: בספר האשכול לראב"י אב"ד¹⁵, רי"ד, ריא"ז, ראבי"ה (א, קמו)¹⁶, רא"ש (ברכות ט, יד), תר"י, רא"ה (על הרי"ף), רבינו בחיי (ע"ה בראשית יד, א; שולחן של ארבע, סוף שער ראשון, עמ' תפט), ריבב"ן (פי' ר' יהודה ב"ר בנימין על הרי"ף), רבינו ירוחם (תולדות אדם וחוה, נתיב יג, ח"ב, קד טור ב) ור"ד אבודרהם.

⁸ מהד' מ"י – סי' א, הלכות ברכות פ"ט עמ' פט.

⁹ סמוך לפני רש"י. רש"י פנה אליו בשאלה, עי' אור זרוע הל' ר"ה סי' ער"ה.

¹⁰ תוספת מאוחרת מאיזה מגיה, כפי שיתבאר.

¹¹ וכפי שכתב שם בתוסכפ"ש.

¹² מהד' הילדסהיימר, מקיצי נדרמים תשל"ב – א, עמ' 148.

¹³ כך בד"ק ובד' וילנא. וכבר כתב ר"ש ליברמן שלגירסה זו אין יסוד (תוספתא כפשוטה ברכות עמ' 109).

¹⁴ 'בורא' במקום 'עושה' והיינו הך. ומוכח שנוסח הברכה 'עושה בראשית' (עי' לעיל הערה 6).

¹⁵ מהד' אלבק, א, עמ' 85; מהד' איערבך, א, עמ' 52 (אלא שגרס 'עושה מ"ב', ומסתבר שהוגה כנ"ל בהערה 6).

¹⁶ עמ' 138.

5. ולשון 'בטהרתה' פירש ריבב"ן: 'לשון וכעצם השמים לטהר' (שמות כד, י), ותרגם אונקלוס וכמחזי שמיא לברירו, ועל פיו פירש רש"י: 'לשון ברור וצלול'. וכ"כ מנחם בן סרוק במחברתו ערך 'טהר': 'ענין צחות'. ועל הכתוב השפּת מטהרו, וכסאו לארץ מגרתה (תהילים פט, מה) פירש רש"י: 'מטהרו' – זריחתו, כמו צהרים דמתרגמין טיהרא וכמו וכעצם השמים לטהר, וכוונתו לכתוב בישעיהו הביאי עצה עשו פלילה, שיתי כליל צלף בתוף צהרים (טז, ג), ובתרגום שם: בגו טיהרא. ושם בתהילים פירש רד"ק: 'השפּת מטהרו – זכותו והוד מלכות שהיה לו השפּת אותו.... ומטהר שם הזכות, וכן: וכעצם השמים לטהר, [ויכן] ורוח עברה ותטהרם (איוב לו, כא)'.
ובהגהות הגר"א בבבלי הגיה כגירסת רי"ף ורא"ש. ובאמרי נועם בשם הגר"א: 'יש בזה כמה פירושים, ואינו מיושב. ורבינו אמר דהכי פירושו: לבנה בטהרתה ר"ל כשנשלמה בחצי החודש'¹⁷.
מכל הנ"ל שמענו ש'לבנה בטהרתה' פירושה כאשר הלבנה בשיא זריחתה ובהירותה, דהיינו בשלמותה, ו'טהרתה' היינו 'תקופתה'.
6. וזו כוונת נוסח הבבלי הנדפס 'לבנה בגבורתה', שהלבנה במלוא תוקפה ואורה¹⁸. וכן גרסו רבינו אלעזר מורמייזא (רוקח שמג) ורבינו יוסף חביבא בנימוקי יוסף. (ובתורת האדם לרמב"ן (ענין רפואה, יובא לפנינו ה 2) נראה שגרס כן¹⁹).
7. עלה בידנו שבהלכה זו מצאנו חמש גירסאות: 'בתקופתה', 'במלאתה', 'בטהרתה', 'בגבורתה' ואף 'בכדורה'. וענין כולן אחד: הלבנה כשהיא מלאה בחצי החודש שאז מאירה במלוא חזקה, תוקפה, טהרתה וגבורתה, ונראית ככדור.

ג. שיטת הרמב"ם

1. כתב הרמב"ם: 'הרואה את החמה ביום תקופת ניסן שלתחלת המחזור שלשמונה ועשרים, שהתקופה בתחלת ליל רביעי – קשרואה אותה ביום רביעי בפקר, מברך עושה בראשית. וכן קשתחזור הלבנה לתחלת מזל טלה בתחלת החודש, ולא תהיה נוטה לא לצפון ולא לדרום; וכן קשתחזרו כל כוכב וכוכב מחמשת הכוכבים הנשארים לתחלת מזל טלה, ולא יהיה נוטה לא לצפון ולא לדרום; וכן בכל עת שיראה מזל טלה עולה מקצה המזרח – על כל אחד מאלו, מברך עושה בראשית' (הל' ברכות י, כ).
2. דעת הרב ז"ל שמברך 'קשתחזור הלבנה לתחלת מזל טלה בתחלת החודש' – ולא בתקופתה-במלאתה-בטהרתה-בגבורתה-בכדורה בחצי החודש.
ופירש בכס"מ: 'הרואה את החמה וכו'. פרק הרואה... ת"ר הרואה חמה בתקופתה... אמר אביי

¹⁷ ושם בהמשך: 'שצריך לזה חכמה גדולה לידע אימתי היא בשלמות'. וכוונתו שפעמים הוא בליל ט"ו, ופעמים בליל ט"ז.

¹⁸ וכ"כ ר"מ מרגליות בויקרא רבה (עמ' תקלז הערה 1).

¹⁹ אך לבי מהסס שמא חלו בו ידיים, כי שאר ראשוני ספרד גרסו 'בטהרתה' כרי"ף.

כל כ"ח שנין והדר מחזור ונפלה תקופת ניסן בשבתאי באורתא דתלתא נגהי ארבעא ע"כ בגמרא. ושאר הברייתא פירשה רבינו על דרך זו דלכנה בגבורתה הינו כשתחזור הלבנה לתחלת מזל טלה וכו' וכוכבים במסילותם היינו וכן כשיחזרו כל כוכב וכו' ומזלות כסדרן היינו וכן בכל עת שיראה מזל טלה עולה...'.²⁰

3. פירוש לפירושו: הרמב"ם בחדא מחתא מחתינהו ופירש שהברייתא עוסקת במחזורים של גרמי השמים: כאשר כל גרם שמימי המוזכר בברייתא חוזר למקומו הראשון בזמן הבריאה – אזי מברכים זכר למעשה בראשית. ובענין החמה כתב רבינו מנוח (על הרמב"ם): '...החמה חוזרת להיות באותה נקודה שהיתה בה בתחילת בריאת העולם ולפיכך תקנו לברך עושה בראשית'. וכיוצא בזה פירש את המשך הברייתא: '...שהכוכבים והמזלות היו ברקיע בתחילת היצירה על דרך סדור זה, ומשום הכי מברך עושה בראשית'. וכ"כ החזו"א: 'והא דאמרו ברכות נט, ב דמברך על החמה כשהתקופה של ניסן נופלת בתחלת ליל ד', היינו על כרחך כר' יהושע דבניסן נברא העולם, ואע"ג דהתחילה הקפתה כדי ז"ט תרמ"ב תוך טלה, מ"מ תליית החמה היתה בתחלת ליל ד'. ולזכרון תחלתה לתחלת ליל ד' מברכין...'. (או"ח, ר"ה ס"ס קלח, עמ' רלד). ועל זו הדרך פירש הרב ז"ל שאר הברייתא, ועל כל פיסקה ופיסקה כתב 'וכן' – 'וכן פשתחזר הלבנה לתחלת מזל טלה בתחלת החדש... וכן פשיחזרו כל כוכב וכוכב מחמשת הכוכבים הנשארים לתחלת מזל טלה... וכן בכל עת שיצא מזל טלה עולה מקצה המזרח' – משום שלדעתו הכל ענין אחד, והכל תלוי בפירוש 'הרואה חמה בתקופתה' – כשם שבמברכים על החמה בשובה למקומה הראשון אחת לכ"ח שנה כדברי אב"י, כך בענין הלבנה, הכוכבים והמזלות. זוהי שיטת הרמב"ם.

וכאן אעיר שיש לי להוכיח שרב האי גאון לא פירש ענין הכוכבים והמזלות כרמב"ם. בגנזי קדם, חלק א', עמ' 25 הביא רב"ם לוין את פירוש רה"ג לברייתא הנ"ל בזאת הלשון: 'מיעוט כוכבים שניים, מיעוט מזלות שניים'. ובהערה כתב: 'וזהו דלא כפירוש הרמב"ם שכתב דמברך על כל כוכב מחמשת כוכבים של מזל טלה, ועל מזל טלה לבדו. ע"ש. הערת אדמו"ר מרן הגרא"י קוק'. ונדפסו הדברים באוצר הגאונים, ברכות, פירושים עמ' 95.

ד. נוסחת הקדמונים ופירושיהם

ברם, דע שהקדמונים ז"ל כולם לא גרסו את הדברים המיוחסים בתלמוד שלפנינו ל'אב"י'.

1. בהלכות גדולות, בשתי נוסחאותיו הנ"ל (לעיל ב 1, 3), הובאה לשון הברייתא בלבד ואין זכר לדברים המיוחסים לאב"י. אילו פירש בה"ג²⁰ את הברייתא כרמב"ם, לא היה סותם את דבריו.

²⁰ רבינו שמעון קיירא. פעל סביב שנת ד"א ת"ר (840 למניינם).

2. בסידור רס"ג²¹ (עמ' צ): 'ועל השמש ביום תקופת תמוז מברכים גם כן עושה בראשית'. מבואר שלא גרס את הפירוש המיוחס לאביי.

3. בסידור רבינו שלמה ברבי נתן²² (עמ' קכו): 'וכן הרואה השמש בזמן כוחה ותכלית תוקפה יברך בא"י אמ"ה עושה בראשית. וזה יהיה בפרק תקופת תמוז. וכן מי שרואה הכוכבים והמזלות בסידורם ובמערכם מברך בא"י אמ"ה עושה בראשית'. דבריו קרובים לדברי רס"ג, אלא שרס"ג נקט 'יום תקופת תמוז', ורשב"ן כתב 'תקופת תמוז'. ויתבאר בהמשך. ומבואר שלא גרס את המיוחס לאביי.

4. וזו לשון רבינו חננאל²³: 'הרואה חמה בתקופתה, כוכבים ומזלות כסדרן... בירושלמי: אמר רב הונא – הדא דאיתמר בימות הגשמים ולאחר שלשת ימים... בימות הגשמים בעת שהיו שלשה ימים מעוננים ולא נראתה חמה בהם ולא כוכבים, אותה העת צריכין לברך עליהן בעת שיתראו. וזולתי זו העת, לא. יש מי שאומר הרואה חמה בתקופתה בתחלת המחזור כ"ח שנופלת התקופה של ניסן באורתא דתחלתה נגהי ארבע בכוכב שבתי (ב) [כ]תחלת²⁴ בריאתה²⁵'. הרי שהביא שני פירושים, ומבואר שלא גרס את הדברים המיוחסים לאביי אלא פירוש הוא ששמע.

5. רבינו נתן ב"ר יחיאל כתב בערוך²⁶ (ערך חמה): 'ת"ר: הרואה חמה ולבנה בתקופתה וכו'. פי' חמה בתקופתה בתחילת מחזור כ"ח שנופלת התקופה של ניסן בתחילת ליל ד' בכוכב שבתי בתחילת ברייתה. פירוש אחר: חמה בתקופתה וכוכבים ומזלות כסדרן – בימות הגשמים בעת שהיו ג' ימים מעוננים ולא נראתה חמה בהן ולא כוכבים. אותה העת צריכין לברך עליהן בעת שיתראו, וזולתי זאת העת לא. ירושלמי: אמר רב הונא דאיתמר דאיתמר בימות הגשמים ולאחר שלשה ימים, שנאמר וְעָפָה לֹא יָאוּ אוֹר, בְּהִיר הוּא פְּשָׁקִים' (איוב לז, כא). דברי הערוך לקוחים מפירוש ר"ח, וגם מדבריו נלמד שלא גרס את המיוחס לאביי. וכ"כ הגאון רבינו עקיבא איגר בגליונו: 'בערוך ערך חמה לא היה לו הגירסא ואימת הוי אמר אביי. וע"ש דכתב ב' פירושים על חמה בתקופתה²⁷'.

²¹ ד' תרמ"ב (882 למנינם) – ד' תש"ב (942).

²² תחילת המאה ה-12 למנין האומות, סמוך אחר הרי"ף. יש הסוברים שמוצאו ממרוקן. ויש הסוברים שמוצאו מארם צובה. ככל הנראה פעל גם במצרים.

²³ ד' תשכ"ו (965 למנינם) – ד' תתט"ז (1055).

²⁴ צ"ל כתחלת, וכ"ה בערוך שיובא בסמוך. ויש לתמוה שבערוך השלם כתוב 'בתחילת'.

²⁵ כך הסדר הנכון בדבריו, וכ"ה בתורתן של ראשונים א, עמ' 58, וכפי שכתב הר"ד מצגר בהערה 110. ועם זאת במהד' מצגר הסדר הפוך.

²⁶ בן דורו של הרי"ף סמוך לפני רש"י (המאה ה-11 למנינם).

²⁷ בהפלאה שבערכין כתב הגרי"ב שהפי' הראשון כפרש"י ושכן דעת הטור והשו"ע, ואילו הפי' השני הוזכר רק בהגמי"י ולא נזכר בטור ובשו"ע. וכתב עוד: 'והנה לכאורה פי' האחר שכתב רבינו הערוך פליאה שהרי בגמרא איתא להדיא... אמר אביי כל כ"ח שנים... הרי בפירוש איתמר כלשון הראשון... ובכן הפי' אחר שכתב רבינו... צריך ביאור טובא דהיאך יחלוק

6. הרי"ף הביא את הברייתא כצורתה (הובא לעיל ב 4) והפירוש המיוחס לאביי ליתא.
7. אף בספר האשכול לראב"י אב"ד (כנ"ל ב 4)²⁸ הובאה הברייתא כצורתה, ואין זכר למיוחס לאביי.
8. וכן נראה מלשון הראב"ה (ברכות סימן קמו): 'ת"ר הרואה חמה בתקופתה ולבנה בטהרתה כוכבים במשמרותם מזלות בעתם אומר ברוך עושה מעשה בראשית'. הביא את הברייתא כצורתה.
9. וכן משמע מספר הרוקח לר"א מורמייזא (הל' ברכות, ס"ס שמג): 'הרואה חמה בתקופתה ולבנה בגבורתה וכוכבים במסילות ומזלות כסדרן אומר עושה בראשית'. ותו לא מיד.
10. ולשון הגהות מיימוניות (ברכות, י, יח) לרבינו מאיר בן יקותיאל הכהן הי"ד תלמיד מהר"ם: 'פרק הרואה ת"ר הרואה חמה בתקופתה ולבנה בגבורתה וכוכבים ומזלות כסדרן אומר ברוך עושה כו' וכן פי' בערוך. וכתב עוד פירוש אחר: חמה בתקופתה כוכבים ומזלות כסדרן – בימות הגשמים שהיו שלשה ימים מעוננים ולא נראה חמה וכוכבים. באותו העת שיתראו צריך לברך וזולתי זו העת לא ע"כ'. מבואר שלא גרס את המיוחס לאביי, שהרי כתב שני פירושים בשם הערוך, והאחד אינו אלא הדברים המיוחסים לאביי. ומוכח שלא גרס את הפירוש הראשון שהביא בשם הערוך בפירוש רש"י.
11. נמצאנו למדים שלעיני הקדמונים ז"ל היתה גירסה שונה מזו שלפנינו, ולאחר הברייתא לא באו הדברים המיוחסים לאביי²⁹.

ה. נוסחת הראשונים ופירושיהם

1. דברי 'אביי' הוזכרו לראשונה בפירוש רש"י³⁰ שלפנינו³¹. כן הובאו בפסקי הרי"ד, וכן נראה בעליל

על הגמרא. לעומתו הפרישה בטור או"ח רכ"ט, ד סבר שהתלמודים חלוקים: דברי אביי הם פירוש הבבלי, והפי' השני שבערוך הוא דעת הירושלמי, וצידד לומר שהטור סובר את שני הפירושים. וראיתי בערוך מהד' רבי יוסף הלוי (ח"א עמ' צט) שכתב בהערה עב שר"ח גרס כנדפס, ומש"כ 'יש מי שאומר' כוונתו לאביי, ובפי' השני פירש ע"פ הירושלמי, והוא כפרישה. ובמח"כ לא עמדו על אמיתת הדברים בשל הספרים המשובשים שהיו לפניו. וברור שדברי הגרעק"א אמת, וסרה תמיהת הגרי"ב. והעובדה שדברי 'אביי' לא היו לפני הקדמונים תוכיח.

²⁸ בהקדמתו ביאר ר"ש אלבק באר היטב שספר האשכול אינו אלא קיצור מחיבורי הנשיא רבי יהודה מברצלונה (סמוך אחרי הרי"ף). וממוצא דבר שמענו שכך היתה גירסת ר"י ברצלוני.

²⁹ וקרוב לשער שהמיוחס לאביי גליון הוא שהוכנס פנימה. ואפשר שהיה כתוב 'א"א', ופוענח 'אמר אביי'.

³⁰ ד' ת"ת – ד' תתס"ה (1040-1105). לשון רש"י תובא להלן ח 1.

³¹ יש לפקפק שמא פירוש רש"י שלפנינו בהלכה זו לא יצא מתחת ידו, וזאת מכמה ראיות: (א) הרא"ש והטור פירשו כרש"י אך לא הזכירו פירושו, שלא כדרכם. אף לא הביאו את הלשון המיוחסת לאביי. ואמנם ניתן לדחות ראיה זו אם נניח שגרסו את דברי אביי בתלמוד. (ב) בהגמ"י (הובא לעיל ד 10) כתב שבערוך פי' בפירוש אחד כרמב"ם, אך לא הזכיר את פירוש רש"י שלפנינו. (ג) רבינו ירוחם הביא את פירוש רש"י בשם 'הרבי ישעיה' וכוונתו בודאי לרי"ד, ומשמע שלא גרס כן ברש"י. ואולי ט"ס היא וצ"ל 'הרבי שלמה', אך זה רחוק כי רבינו ירוחם מכנהו 'רש"י' בכל מקום. ועוד – רבינו שלמה מופיע

מפירוש רבינו יהונתן מלונל על הרי"ף³².

2. לעומת זאת, יש מן הראשונים שפירשו שהכוונה למחזור של כ"ח שנים אך לא כתבו שמפורש כן בתלמוד. כך ברא"ש, בתר"י, בטור (או"ח רכט), ברא"ה³³, ברבינו ירוחם במכתם ובאבודרהם³⁴. אפשר שגרסו כגירסת הדפוסים, ואפשר שלא גרסו את המיוחס לאביי, וכן דעתי נוטה.
3. מלשון הרמב"ן בתורת האדם (ענין הרפואה) אין הכרע: 'כרואה חמה בתקופתה ולבנה בגבורתה וכוכבים במסלות ומזלות כסדרן, דהיינו (ב)[כ]תחלת הווייתן...'.³⁵
4. הראב"ה, הרוקח והנמ"י לא הביאו אלא גוף הברייתא, ומסתבר שכך היתה גירסתם, ושהמיוחס

בספרו רק פעם אחת (מישרים, נתיב כג, ח"י), ו'הרבי ישעיה' לא מוזכר בספרו חוץ מכאן. ד) הרי"ד שפירש כפרש"י שלפנינו לא ייחס את הדברים ל'מורה' (רש"י) כדרכו. ואולם גם זו ניתן לדחות אם נניח שגרסו כן בתלמוד. מאידך יש להוכיח ששמועה זו נתפרשה בבית מדרשו של רש"י ככל הדברים הכתובים בפירושו לפנינו. בכת"י פרמה 655 (דף 42א-ב) נשמר קטע מפירושו של רבינו שמעיה, תלמיד רש"י, לפיוט לפרשת החודש 'אבי כל חוזה'. ר' שמעיה, הדן במחזורי החמה והלבנה, כותב: 'ובימי ראיתי שנכנס מחזור רנ"ו. באותה שנה נשלם מחזור תקל"ב, ובאתה לנו חמה בתקופתה בתחילת ליל רביעי של אותו ניסן שלפני התשרי שהתחיל זט"ו. ואז זכינו לברך את החמה בבוקרו של יום רביעי ברוך עושה בראשית...'. (פורסם על ידי אברהם גרוסמן, 'חכמי צרפת הראשונים', עמ' 357). מחזור החמה חל אחת לכ"ח שנים, ומחזור הלבנה אחת ל"ט שנה. אחת ל-532 (תקל"ב) שנים משתווים המחזורים. בשנת ד' תתמ"ד (1084 למניינם) נשלמו 173 מחזורי חמה ($173 \times 28 = 4844$), ובניסן תתמ"ה (1085) בירכו על החמה. רש"י נולד בשנת ת"ת. נמצא שהדבר היה בחיי רש"י בהיותו בן מ"ה שנה, ואיש לא יסתפק שתלמידיו בירכו על פי דעת רבם הגדול. אולם יתכן שגם רש"י, ככל הקדמונים, לא גרס את המיוחס לאביי בתלמוד אלא שמע וקיבל את הפירוש המובא בר"ח ובערוך, והנדפס בפרש"י הוא הוספה מידי תלמידיו או איזה מגיה.

³² 'חמה בתקופתה – מקום שהיא חוזרת שם מתחלת הקפתה, והיא שעת תלית המאורות ומאז התחילה להקיף ולשמש. אימתי חמה בתקופתה – כל כ"ח שנים, כל תקופת ניסן שבסוף כ"ח, שחזור מחזור גדול של חמה להיות התקופה נופלת כשעת תליית המאורות, היא שעת תחילת ליל רביעי. נגהי, לילה כדאמרינן בפסחים, בשמעתא [קמייטא], דאיכא דוכתי דקרו ליל נגהי. שבתאי, שם שעה ראשונה של ליל רביעי, שבאותה שעה נתלו המאורות... ושבע שעות הן שצ"ם חנכ"ל, תמצא בהקף סדרן של עולם סימני שעות תחלת הלילות כצנ"ש חל"ם. מוצאי שבת, כוכב. תחלת ליל שני, צדק. תחילת ליל ג', נוגה. תחלת ליל רביעי, שבתאי. תחלת ליל חמשי, חמה. תחלת ליל ו', לבנה. תחלת ליל ז', מאדים. וסדר תחלת הימים בעלות השחר, חל"ם כצנ"ש. ותקופה מושכת מחברתה ז' שעות ומחצה, הרי ל' שעות לד' תקופות, הרי יום ורביעי לשנה. לד' שנים ה' ימים. למדת מזה שאין תקופה נופלת בתחלת הלילה, אלא לסוף ד' שנים, ועל זה נקרא מחזור קטן. וז' מחזורים קטנים למחזור הגדול דב"ז הגא"ו, הרי שאינה באה לתחלת ליל רביעי אלא מכ"ח לכ"ח שנים. בראש כל מחזור קטן באה לתחלת הלילה, ובראש מחזור גדול באה לתקופה הראשונה שהיא תחלת ליל ד'. ומזלות בעתם – נודע לחכמי הכוכבים זמני המזלות אימתי הן חוזרין למקום שהיו בבריאת עולם'.

³³ 'שרואה אותן בתחלת הווייתן שהן היום במקום שהיו מתחלתן בששת ימי בראשית בשעה שניתלו ברקיע, והוא ידוע לחכמי העבור באי זה זמן חוזרין למקומן הראשון'.

³⁴ הרא"ש פירש כך בסתם. ובתר"י: 'דבר ידוע הוא שלסוף מחזור של שמונה ועשרים שנה תקופת ניסן חוזרת למקום אשר היה שם בתחילת ברייתו והוא לעולם כליל רביעי למחר בבקר וכשרואה החמה מברך עושה בראשית'. הרי שפירוש זה היה ידוע, אך משמע שלא היה בתלמוד שלפניהם. הרא"ה, ר"י, המכתם, הטור והאבודרהם פירשו כרמב"ם, ויש שציטטו מדבריו. אך איש מרבותינו אלה לא הזכיר שאביי פירש כן בהדיא.

לאב"י ופירוש רש"י שלפנינו לא היה לפנייהם.

5. נמצאנו למדים שהדברים המיוחסים לאב"י לא היו בנוסח התלמוד שהיה לפני רוב ככל רבותינו: הלכות גדולות, רס"ג, רבינו חננאל, רבינו נתן בעל הערוך, רי"ף, רשב"ן, ר"י ברצלוני, ראב"י אב"ד, ראב"ה, בעל הרוקח, הגהות מיימוניות והנמ"י. ואפשר שגם הרא"ש, ר"י בעל הטורים, תר"י, רא"ה, רבינו ירוחם ובעל המכתם לא גרסו את המיוחס לאב"י, ועל כל פנים אין להוכיח שגרסוהו.

6. באשר לגירסתו של הרמב"ם לא נדע דבר ברור. אפשר שגרס את המיוחס לאב"י. אך מאחר וידוע שהגירסאות שלעניי הרמב"ם היו בדרך כלל עתיקות ומדויקות, יש להניח שגרס כקדמונים והמיוחס לאב"י לא היה לפניו בתלמוד, אלא פירש את הברייתא כפירוש המובא בר"ח ובערוך.

1. נוסח הברייתא, פירוש 'חמה בתקופתה' ומקורו

1. הַרְוָאָה אֶת הַחֲמָה בְּתִקְוַתָּהּ וְאֶת הַלְבָנָה בְּתִקְוַתָּהּ – כַּךְ עִיָּקָר הַגִּירָסָה. כַּךְ בִּבְבִּלִי בִשְׁנֵי כְּתָבֵי יָד מֵתוֹךְ אַרְבַּעַת שְׁלֹפְנֵינוּ, וְכ"ה בִּירוּשְׁלָמִי, בִּילְקוּט שְׁמַעוֹנִי, בַּה"ג (וְנִצִּיָּה ש"ח), בַּעֲרוֹךְ, בַּמֵּאִירִי וּבַמִּכְתָּם (כנ"ל ב 1 ובהערה 3).

2. והנה – מצאנו לשון 'תקופה' במקרא ביחס לשמש: לְמַנְצָח מְזֻמֹּר לְדָוִד. הַשָּׁמֶשׁ מְסַפְּרִים כְּבוֹד אֵל, וּמַעֲשֵׂה יָדָיו מַגִּיד הַרְקִיעַ... בְּכָל הָאָרֶץ יֵצֵא קוֹם, וּבִקְצָה תָּבֵל מְלִיכָהּ. לְשִׁמְשׁ שָׁם אֶהְלֵ בָּהֶם. וְהוּא כְּחֶזֶן יֵצֵא מִחֶפְתּוֹ, יָשִׁישׁ כְּגִבּוֹר לְרוּץ אֶרֶץ. מְקַצֵּה הַשָּׁמַיִם מוֹצֵאוֹ, וְתִקְוַתּוֹ עַל קְצוֹתָם, וְאֵין נִסְתָּר מִחֶפְתּוֹ (תהילים יט, א-ז).

3. שני פירושים מצאנו באשר לתקופתה. בתרגום³⁵ שם: וְתִקְוַתָּהּ, לשון תוקף ועוצמה, שכוח השמש מורגש בעולם כולו ואין להיסתר ממנו. וכן פירש מנחם בן יעקב אבן סרוק³⁶ במחברתו ערך 'תקף': בְּתִקְוָה קָל מְלָכּוֹתָ (דניאל יא, יז); וְכָל מַעֲשֵׂה תִקְוָה וּגְבוּרָתוֹ (אסתר י, ב); וְיָהִי לְתִקְוַת הַשָּׁנָה (דבה"י ב, כד, כג) – עֲנִין חוּזֵק וְאוֹמֵץ הֵם. מִכָּאן שֶׁלְדַעַת מִנְחָם וְתִקְוַתּוֹ עַל קְצוֹתָם כִּיּוֹצֵא בָהֶם, וְעֲנִינוּ הַחֲמָה בְּתִקְוָהּ וְעוֹצְמָתָהּ.

4. ואולם אדונים (דונש) הלוי בן לברט³⁷ בתשובותיו למנחם כתב שהתי"ו נוספת כמו תרומה ותנומה, ופתר לשון הקפה וסיבוב כמו וְיָהִי כִּי הָקִיפוּ יָמֵי הַמִּשְׁפָּחָה (איוב א, ה), וענין הכתוב שמוצאו בקצה השמים במזרח ומקיף והולך עד קצה מערב.

5. ורבינו תם בהכרעותיו הצדיק את מנחם: '... אף כי מן תקף יאמר תקופה מלשון תוקף, כמו מן צרף צרופה, ומן מלך מלוכה, מן גבר גבורה, מן קבר קבורה... וכה יכון פתרון תקופה, כי לשון

³⁵ חובר בא"י בסוף תקופת התלמוד ומיד אחריו, כלומר במאה הששית והשביעית למניינם. תרגום זה הינו הפירוש הקדום ביותר לספר תהילים הנמצא בידינו.

³⁶ ד' תר"פ (920 למניינם) – ד' תש"ל או תש"מ (970 או 980).

³⁷ ד' תר"פ (920 למניינם) – ד' תש"ן (990).

גבורה ותוקף נמצא בשמש ככתוב יְשִׁישׁ כְּגִבּוֹר לְרוּץ אֶרֶץ, וְאַתְּכִיו כְּצֹאת הַשָּׁמֶשׁ בְּגִבְרָתוֹ (שופטים ה, לא). וזה מעשה תקפו וגבורתו, כי ככלות כחו לערב, בעת מבואו, ישוב בשחר להיות נכון מוצאו, ולהחליף כח וגבורה ותוקף לשוב לתקפו ולגבורתו, ועל כן נקרא תשובתו תקופה. ולכן אמר המשורר יְשִׁישׁ כְּגִבּוֹר לְרוּץ אֶרֶץ – גם כי אמש הזקין ותש כחו, מקצה השמים מוצאו במזרח ותקופתו וגבורתו על קצותם ולא יחסר מאשר היה למעט תקפו, כי בחזקתו יעמוד גם היום גם לעולם. וכן... וַיְהִי לְתִקְוַת הַשָּׁנָה בעת הגיע להיות חוזרת ושובה לאיתנה הראשון כאשר היה...³⁸.

6. לא כן דעת זקנו רש"י בפירושו שם: 'וּתְקוּפָתוֹ עַל קְצוֹתָם – הקפת סבובו מקצה אל קצה'. הרי שפירש כדונש. ועל הכתוב: וְחָג שְׁבַעַת תַּעֲשֶׂה לָּךְ, בְּכוֹרֵי קֶצֶר חֲטִיִּם; וְחָג הָאֶסִּיף, תְּקוּפַת הַשָּׁנָה (שמות לד, כב) פירש רש"י: 'תְּקוּפַת הַשָּׁנָה – שהיא בחזרת השנה, בתחלת השנה הבאה. תְּקוּפַת – לשון מסיבה והקפה'. וכן פירשו ראב"ע, רד"ק והמאירי בתהילים.

7. והנה לשון רבותינו הַרְוָאָה אֶת הַחֲמָה בְּתִקְוַתָּהּ מקורה בלשון הכתוב וּתְקוּפָתוֹ עַל קְצוֹתָם, ופירושה כפתרון לשון הכתוב: המפרש לשון תוקף ועוצמה יפרש כן את הברייתא, והמפרש לשון הקפה וסיבוב יפרש אף הוא את הברייתא כיוצ"ב.

8. וכבר ביארנו שְׁלֻכָּנָה בְּתִקְוַתָּהּ פירושה שהלבנה בשיא תוקפה ועוצמתה באמצע בחודש, ושמפורש כן בירושלמי (לעיל ב 2). ומוכח כן גם משאר נוסחאות – 'במלאה', 'בטהרתה', 'בגבורתה' ו'בכדורה'. ומאחר והברייתא דיברה בשפה אחת ודברים אחדים על שני המאורות הגדולים, כך יש לנו לפרש 'חמה בתקופתה': כאשר החמה בשיא תוקפה וגבורתה³⁹.

ז. שיטת בה"ג, רס"ג, מנחם בן סרוק, רי"ף, רשב"ן, ר"ת ורבינו בחיי – בְּתִקְוַתָּהּ לשון תוקף ועוצמה

1. וכזאת היתה שיטת הקדמונים כפי שכתב רס"ג בסידורו: 'ועל השמש ביום תקופת תמוז מברכים ג"כ עושה בראשית' (לעיל ד 2). יום תקופת תמוז הוא היום הארוך בשנה שבו השמש מגיעה לנקודה הגבוהה ביותר במהלכה בשמים למתבונן הנמצא בחצי כדור הארץ הצפוני (ה-20 או לרוב ה-21 ביוני לפי הלוח הגרגוריאני). הרי שלדעת רס"ג 'בתקופתה' עניינה שהחמה בתוקפה ועוצמתה המירבית⁴⁰. וכך ללא ספק פירוש הַלְכָּנָה בְּתִקְוַתָּהּ לדעתו, שהלבנה שלמה ומאירה

³⁸ עיי' שם כל דברי ר"ת ז"ל.

³⁹ יש לתמוה על מה שפירש ר"ש ליברמן בתוספתא כפשוטה עמ' 34: 'הרואה אותן בתוקפן, וכשעת יצירתן'. 'בתוקפן' היינו כדברינו, אך 'כשעת יצירתן' הוא פירוש אחר הסותר את הראשון, ואין הדברים עולים בקנה אחד.

⁴⁰ רס"ג שם בתהילים תרגם: 'מקצה השמים מוצאה, וסופה אל קצה' – הרי שוּתְקוּפָתוֹ לשון סיום וסוף, וכך תרגם תְּקוּפַת הַשָּׁנָה (שמות לד, כב) 'בסוף השנה'. וזה כמפרשים לשון הקפה וסיבוב. ואפשר שדעתו ששני הפירושים אמת: לשון עוצמה משורש תק"ף, ולשון הקפה משורש נק"ף. ויתכן לומר שלדעת רס"ג פשוטו של מקרא כפי שתרגם, ועם זאת בלשון רבותינו עניינה תוקף ועוצמה.

ביותר.

2. וכן הוא בסידור רשב"ן (עמ' קכו): 'וכן הרואה השמש בזמן כוחה ותכלית תוקפה יברך 'בא"י אמ"ה עושה בראשית'. וזה יהיה בפרק תקופת תמוז... (כנ"ל ד, 3).

3. וכן פירש רבינו יהודה בן אשר המכונה רבינו בחיי⁴¹ בשני מקומות. על הכתוב וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים יְהִי מְאֹלֶת בְּרָקִיעַ הַשָּׁמַיִם, לְהַבְדִּיל בֵּין הַיּוֹם וּבֵין הַלַּיְלָה; וְהָיָה לְאֹתָת וּלְמוֹעֲדִים, וּלְיָמִים וּשְׁנָיִם כְּתָב (פירושו לבראשית א, יד): '...ועוד שהם אותות לישראל בקריאת שמע של בוקר שמצותה עם הנץ החמה, וקריאת שמע של ערב שמצותה עם צאת הכוכבים. גם בחיוב ברכת השמש בתקופת תמוז שחייב אדם לברך ברוך עושה בראשית. וכן דרשו רז"ל בברכות פרק הרואה: 'ת"ר: הרואה חמה בתקופתה ולבנה בטהרתה, וכוכבים במשמרותם ומזלות בעתם אומר ברוך עושה בראשית'.

ושוב כתב ב'שולחן של ארבע': 'חוש הראות יש לו ברכות הרבה, כגון הרואה את השמש בתקופת תמוז שיש לברך עליו ברוך עושה בראשית' (סוף שער ראשון, עמ' תפט)⁴².

4. דברי רשב"ן ורבינו בחיי הם כשיטת רס"ג בהבדל אחד: לרס"ג מברך 'ביום תקופת תמוז', היום הארוך בשנה, אך דעת רשב"ן ורבינו בחיי שמברך 'בתקופת תמוז', כלומר בשיא הקיץ כאשר השמש בגובהה המירבי ביחס לשאר ימות השנה, אך לאו דוקא ביום התקופה. ונראה שלרשב"ן ורבינו בחיי ניתן לברך זמן מה לפני ואחרי יום התקופה, ומסתבר שרס"ג יודה לדבריהם.

5. שיטה זו של רס"ג, רשב"ן ורבינו בחיי היא שיטת היש מפרשים שהזכיר רבינו מנחם המאירי: 'ויש מפרשים בתקופתה – בבהירותה'. ולפי מה שנתבאר לעיל (ד 6; ו 3-4) זוהי שיטת בה"ג, רי"ף, ר"ת ומנחם בן סרוק.

ח. שיטת רש"י, רמב"ם, רי"ד, רמב"ן, רא"ש, תר"י, טור – והמפנה בפירוש בְּתִקְוַתָּהּ כִּלְשׁוֹן הַקֶּפֶה וְסִיבּוּב

1. לעומת זאת, המפרשים בְּתִקְוַתָּהּ לִשׁוֹן הַקֶּפֶה וְסִיבּוּב מוכרחים היו לפרש בדרך אחרת, וכפירוש רש"י שלפנינו: 'בתקופתה – מקום שהיא חוזרת שם לתחלת היקפה, היא שעת תליית המאורות, ומאז התחילה להקיף ולשמש... כל עשרים ושמונה שנים – של תקופת ניסן, שבסוף עשרים ושמונה, כשחוזר מחזור גדול של חמה להיות תקופה נופלת בשעת תליית המאורות, בשבתאי היא שעה תחלת ליל רביעי... שבתאי – שם שעה ראשונה של ליל רביעי, שבאותה שעה

⁴¹ ה' ט"ו (1255 למנינם) – בסביבות ה' ק' (1340).

⁴² ושם העיר רח"ד שעוועל: 'לא מצאתי מקור ולא חבר לשיטת רבינו'. ובהערתו על פירוש התורה תמה וכתב שצ"ל 'תקופת ניסן'. ובמח"כ לא עמד על דברי הקדמונים.

נתלו מאורות... שאינה באה לתחלת ליל רביעי אלא מעשרים ושמונה שנים לעשרים ושמונה שנים, בראש כל מחזור קטן באה לתחלת הלילה, ובראש מחזור הגדול באה לתקופה הראשונה שהוא תחלת ליל רביעי' (ברכות נט, ב). מבואר ש'תקופה' עניינה היקף וסיבוב השמש החוזרת למקומה הראשון, וכדברי רש"י על התורה ובתהילים (לעיל ו 6), וכפירוש דונש. וכך מובא בפירוש אחד בר"ח ובערוך כנ"ל (ד 4-3).

2. והרואה יראה שנקודת המפנה חלה אחרי ימיו של דונש⁴³: לפניו לא נמצא מי שפירש ב'תקופה' שבברייתא אלא לשון תוקף ועוצמה, ואילו אחריו המפרשים ב'תקופה' מלשון הקפה וסיבוב הלכו ורבו. והראיה שאנו מוצאים בדברי ר"ח⁴⁴ והערוך⁴⁵, שפעלו סמוך לאחר דונש, את שני פירושים: הפירוש הקדמון מלשון תוקף ועוצמה כמנחם, והפירוש המאוחר מלשון הקפה וסיבוב כדונש.
3. נתבאר, איפוא, שהקדמונים ז"ל שפעלו לפני ימיו של ר' אדונים (דונש) הלוי בן לברט – דהיינו הלכות גדולות, רב סעדיה גאון, רשב"ן – פירשו 'תקופה' לשון עוצמה ותוקף, כמנחם. אך בדורות שלאחר מכן, בעקבות דונש⁴⁶, חל מפנה בהבנת הברייתא, והחלו מפרשים 'תקופה' לשון סיבוב והקפה. ואף על פי כן רבים מהראשונים שהיו אחרי דונש – דוגמת רי"ף, רבינו תם ורבינו בחיי – נקטו כפירוש הקדמון המקובל במסורת.

ט. דחיית שיטת רש"י ורמב"ם

1. עלה בידנו שהרואה את החמה בתקופה, ואת הלכנה בתקופה עניינן אחד: כאשר הן נראות בשיא כוחן, בהירותן, טהרתן ותוקפן. ומוכן היטב המשך הברייתא שבירושלמי ואת ה'תקופה' ב'תקופה', שרואה את השמים במלוא הדרם, בהירותם ויופים – כי הכל אחד ודברים אחדים.
2. ומעתה עלינו לדחות את פירושם של רש"י ורמב"ם בהלכה זו שאינו עולה בקנה אחד עם דברי הירושלמי והקדמונים. ולא עם פירוש אחד בר"ח ובערוך.
3. כבר נתבאר לעיל (ג 4-6) שרמב"ם, בהתאם להבנתו את הרישא החמה בתקופה, פירש את הברייתא כולה כעוסקת במחזורים של גרמי שמים שונים, ועל כן נקט 'וכן... וכן', כי לשיטתו הכל ענין אחד. ואולם לשון הברייתא, בכל גירסאותיה, מורה שיש לברך על הירח באמצע החודש (ובודאי שכן הוא לפי הגירסה העיקרית – הלכנה בתקופה – שנתבאר לעיל). ואילו לשיטת הרמב"ם מברך בתחילת החודש. הרי לך שאי אפשר להעמיד את דברי הרמב"ם.
4. ומעתה יובן היטב סדר הדברים בירושלמי – בתחילה דיבר על הלכנה בתקופה, כלומר בשלמותה ובבהירותה באמצע החודש. ומיד אחריו ה'רואה' את הלכנה בתקופה אוימר ב'רואה' מחדש.

⁴³ ד' תר"פ (920 למנינם) – ד' תש"ן (990).

⁴⁴ ד' תשכ"ו (965 למנינם), נפטר ד' תתט"ז (1055).

⁴⁵ בימי הרי"ף, סמוך לפני רש"י, במאה ה-11 למנינם.

⁴⁶ אפשר שהיו חכמי לשון שקדמו לדונש שפירשו את המקראות בדרך זו. ויתכן שלפניו לא נשמע כזאת.

תְּחִלָּה. הרי שלפנינו שני עניינים נבדלים ומשלימים: (א) ברכה על הַלְבָנָה בְּתַקִּיפָתָהּ באמצע החודש, (ב) ברכה לרואה את הַלְבָנָה בְּתַקִּיפָתָהּ בתחילת החודש.

5. ואחרי כתיב כל זאת, מצאתי בספר 'שערי תורת ארץ ישראל' לחכם המופלא, מאיר עיני חכמים בהלכה, רבי זאב וואלף רבינוביץ ז"ל (ירושלמי ברכות ט, ב, עמ' 20): 'וְאֵת הַלְבָנָה בְּתַקִּיפָתָהּ – בבבלי הנוסח הַלְבָנָה בְּגִבּוֹרָתָהּ. ובויקרא רבה פכ"ג 'הלבנה בכדורה', והכל ענין אחד: שרואה אותה בשעת הניגוד, דהיינו באמצע החודש שאז כדורה בעצם השלימות ואורה בתוקף גבורתו. וכעין זה בתחלת מסכת זו הַלְבָנָה בְּתַקִּיפָתָהּ⁴⁷, וגם שם הענין באמצע החודש ממש. ולפי זה נראה דהכי נמי ענין הַחֲמָה בְּתַקִּיפָתָהּ, דהיינו בתקופת תמוז דבזמן הזה הוא עצם חוזק אורה וחומה. וכן מצאנו בספר שלחן של ארבע המיזחס לר' בחיי סוף שער א' שכתב 'הרואה את השמש בתקופת תמוז שיש לברך עליו ברוך עושה בראשית'. הנה כל דברינו מבוארים באר היטב בדברי הרב ז"ל.

י. בפועל אין מחזור של כ"ח שנים, והמברכים לפיו ברכתם לבטלה

1. אחרי כל האמת והדברים האלה, יש עוד טעם גדול שלא לברך זאת אחת לכ"ח שנים, והוא שמחזור זה, הבנוי על שנת החמה היוליאנית שאורכה 365.25 ימים בדיוק (365 ימים ושש שעות) אינו אמת. חישוב זה, הידוע אצלנו כתקופת שמואל, אינו תואם את המציאות האסטרונומית במדויק.

להלכה קיימא לן כרב אדא לפיו אורך שנת החמה הינו 365.24682 ימים (365 ימים, 5 שעות, 55 דקות ו-25.44 שניות בערך).

2. ואלה דברי הרמב"ם: 'שְׁנַת הַחֲמָה – יֵשׁ מִחֲכָמֵי יִשְׂרָאֵל שֶׁהוּא אוֹמֵר שֶׁהִיא שְׁלוֹשׁ מֵאוֹת חֲמִשָּׁה וְשָׁשִׁים יוֹם וְרִבְעֵי יוֹם, שֶׁהוּא שֵׁשׁ שָׁעוֹת; וְיֵשׁ מִהֶן שֶׁהוּא אוֹמֵר שֶׁהִיא פָּחוֹת מִרִבְעֵי הַיּוֹם. וְכֵן חֲכָמֵי יוֹן וּפְרָס, יֵשׁ בֵּינֵיהֶן מַחְלָקַת בְּדָבָר זֶה' (קידוש החודש ט, א). וכתב עוד: 'שְׁנַת הַחֲמָה לְמִי שֶׁהוּא אוֹמֵר שֶׁהִיא פָּחוֹת מִרִבְעֵי מִחֲכָמֵי יִשְׂרָאֵל, אוֹמֵר שֶׁהִיא שְׁלוֹשׁ מֵאוֹת חֲמִשָּׁה וְשָׁשִׁים יוֹם וְחֲמֵשׁ שָׁעוֹת וְתִשְׁעַ מֵאוֹת שְׁבַעַה וְתִשְׁעִים חֲלָקִים וְשִׁמּוֹנָה וְאַרְבָּעִים רָגַע; וְהָרַגַע, אֶחָד מִשְׁבָּעִים בְּחֶלֶק' (שם י, א). והוסיף: 'מֵרָאִין לִי הַדְּבָרִים שֶׁעַל חֲשָׁבוֹן תְּקוּפָה זוֹ הָיוּ סוֹמְכִין לְעֲנִנָּן עֲבוּר הַשָּׁנָה בְּעֵת שְׁבִית דִּין הַגְּדוֹל מְצוּי, שֶׁהֵן מַעֲבְרִין מִפְּנֵי הַזְּמַן אוֹ מִפְּנֵי הַצֶּרֶף – לְפִי שֶׁחֲשָׁבוֹן זֶה הוּא הָאֱמֶת יוֹתֵר מִן הָרָאוּשׁוֹן, וְהוּא קְרוֹב מִדְּבָרִים שֶׁנִּתְבָּאֲרוּ בְּאַצְטִגְנִינּוֹת, יוֹתֵר מִן הַחֲשָׁבוֹן הָרָאוּשׁוֹן שֶׁהִיָּתָה בּוֹ שְׁנַת הַחֲמָה שְׁלוֹשׁ מֵאוֹת וְחֲמִשָּׁה וְשָׁשִׁים יוֹם וְרִבְעֵי יוֹם' (שם י, ד-ו).

נמצא שהמברכים לפי החישוב הראשון, שרק לפיו קיים מחזור של כ"ח שנים, מברכים על דבר שאינו.

⁴⁷ ירושלמי ברכות א, א: 'רַבִּי אוֹמֵר: הַלְבָנָה בְּתַקִּיפָתָהּ – הַתְּחִיל גִּלְגָּל חֲמָה לְשַׁקֵּעַ וְתַחֲלַת גִּלְגָּל לְבָנָה לַעֲלוֹת, זֶהוּ בֵּין הַשְּׁמָשׁוֹת'. מפורש שר"ל הלבנה בהיותה שלמה בחצי החודש שאז שקיעת החמה וזריחת הלבנה כאחת.

3. והנה רבינו חיים ב"ר ישראל בנבנשתי כבר עמד על דברים אלה בשיירי כנסת הגדולה (הגהות טור או"ח סי' רכט): 'הרואה חמה בתקופתה וכו'. נ"ב: למה אין אנו נוהגין עכשיו ברכה זו שהוא תלמוד ערוך, וכתבוהו כל הפוסקים ורבינו בית יוסף בספר הקצור, ומהרי"ל בלקוטים שבסוף דרשותיו עשה מעשה בזה.

היה נראה לומר, דעיקר ברכה זו נתקנה על חשבון שמואל דאמר אין בין תקופה לתקופה אלא ז' שעות ומחצה, ושנת החמה היא שס"ה ימים ורביע. ולחשבון זה בכל תקופות ניסן שבראש המחזור של כ"ח שנים חוזרת החמה למקומה על נקודה שהתחילה להקיף, ובליל ד' כמו שהיה בעת הבריאה, דביום ד' נתלו המאורות בתחלת הלילה. אמנם לחשבון רב אדא – תחזור החמה לנקודה ראשונה כמו שהיתה בעת הבריאה בכל תקופת ניסן שבראש המחזור הקטן של י"ט שנים ולא כ"ח שנים, באיזה יום או באיזה לילה שיהיה בכל ימי השבוע, אבל לא יהיה בתחילת ליל ד' לעולם, כמו שמוכרח להיות כן לחשבון מר שמואל בראש מחזור של כ"ח שנים – אין מקום לברכה זו. וחשבון רב אדא הוא העיקר שעליו סמכין האידנא, ולכך אין מברכין ברכה זו.

אלא שאחר זמן בא לידי ספר משאת בנימין, וראיתי בסימן ק"א כתב, דאע"פ דלא שייך ברכה זו אלא לחשבון מר שמואל והאידנא סמכין אחשבון רב אדא, אפ"ה יש לברך ברכה זו ולא הווי תרתי דסתרן אהדדי, דהא לענין השנים קי"ל כר"א דאמר בתשרי נברא העולם, ולענין חשבון התקופות קי"ל כר"י דאמר בניסן נברא העולם.

ולכן אני אומר דהא דלא נהגין לברך ברכה זו מפני פירושו של הרב בעל הערוך שהביאו הגמ"י, יש מי שפירש הרואה חמה בתקופתה ולבנה בטהרתה, הוא כשהיו ג' ימים מעוננים ולא נראית חמה וכוכבים, זה אינו מצוי לעבור ג' ימים בלא חמה וכוכבים, לכך לא מברכין ברכה זו. ואף על גב דאיכא פירושא אחרינא, ספק ברכות להקל. ודבריו הובאו בשערי תשובה בסי' רכט.

4. ובשו"ת משאת בנימין (סי' קא) כתב: 'ודבר זה מבואר היטב בפרק הרואה דאמרינן התם הרואה חמה בתקופתה וכו' אומר ברוך עושה מעשה בראשית ואימת הוי אמר אביי כל כ"ח שנים וכו'. ומדמוקי אביי הברייטא בכ"ח שנים על כרחך היה סומך בתקופה על חשבון דשמואל'.

כבר נתברר לנו שהמיוחס לאביי אינו מן התלמוד אלא פירוש, ואין כאן ראייה שאביי נקט כשמואל. עוד כתב בעל משאת בנימין: 'אמנם לדעת רב אדא ולפי חשבוננו תחזור החמה לנקודה הראשונה כמו שהיתה בעת הבריאה בכל תקופת ניסן שבראש המחזור הקטן של י"ט שנים ולא כ"ח שנים ודבר זה מבואר היטב בהרמב"ם ז"ל בהלכות קידוש החדש וכמו שכתבתי בספר העברונות שחברתי וחשבון זה דרב אדא הוא עיקר שעליו סמכו חכמי התלמוד וגם האידנא אנו סומכין עליו'.

וכדי ליישב את המנהג כתב בסיום דבריו: 'ואם תאמר היאך עבדינן תרתי דסתרי אהדדי דלענין הברכה עבדינן כשמואל ולענין חשבון התקופות ועיבור השנים אנו סומכין על חשבון דרב אדא. לאו קושיא היא דהכא נמי לענין חשבון השנים קיימא לן כר' אליעזר דאמר בתשרי נברא העולם. ולענין התקופות קי"ל כר' יהושע דאמר בניסן נברא העולם'.

5. ומצאתי ביד דוד לרבי יוסף דוד זינצהיים ז"ל (ברכות מהדורה בתרא) שכתב: 'הרואה חמה בתקופתה כו' כל כ"ח שנים כו'. חשבון זה מיוסד על תקופת שמואל דכל כ"ח שנים בתחלת ליל ד' החמה חוזר אל המקום אשר היתה שם בתחלה. אמנם אנן קיימ"ל כרב אדא דכל י"ט שנים הוה מחזור, ולא תליא כלל ביום ד' רק באיזה יום שיהיה. וכל עברונות שלנו מיוסד על תקופת דרב אדא כמבואר ברמב"ם ובספרי עברונות. ובאמת אין מחלוקת בין שמואל לרב אדא, רק שמואל נקט החשבון בקירוב. וא"כ קשה איך נהגו לברך על החמה כל כ"ח שנים. וכבר הוקשה זה להרב משאת בנימן, והוא תירץ דהא קיימ"ל כר"א בשנים ותקופות כרבי יהושע. ולע"ד אין זה מספיק, דהתם כבר תרצו דשניהם אמת דעלה במחשבה לברא, אבל איך נברך עושה מעשה בראשית על שהחמה בנקודה הראשונה ואנחנו יודעים שאיננו אמת כלל. וא"כ ברכה לבטלה הוה. ועיין בכנסת הגדולה שכתב שבכמה מדינות לא נהגו לברך. ונראה וודאי דמה"ט הוא, אף על פי שבכנה"ג חזר בו כשראה דברי הרב משאת בנימן.

והמעין בשכנה"ג בסוף דבריו יראה שפסק למעשה שלא לברך אחת לכ"ח שנים.

6. ובשו"ת חת"ס (או"ח סי' נו) כתב: 'ומידי עיוני ראיתי בהגהת מיימוני בשם הערוך ומביאו הרב"י לפרש כשהמאורות מכוסים ג' ימים בעננים לכשיתפזרו העבים יברכו, ולדידהו אין מקום לקדוש החמה הזאת שאנו נוהגים. ולכאורה צ"ע האמר אביי בברכות נ"ט ע"ב ואימת הוי אמר אביי כל כ"ח שנים וכו', ודוחק לומר שאותן המפרשים לא היו גורסים כן בש"ס'. ברם, כבר ביארנו שכל הקדמונים ז"ל לא גרסו כן, ובעיניי הבקיאים בספרי הקדמונים וגירסאותיהם, אין כאן כל דוחק. ואף חותנו הגרעק"א כתב כן כנ"ל.

עוד כתב החת"ס שם: 'וי"ל דקשיא להו קושיית משאת בנימן סי' ק"א וכן הקשה בשו"ר כה"ג לא"ח סי' רכ"ט, הא הך חשבון של אביי הוא לתקופת שמואל שאין בין תקופה לחברתה אלא צ"א יום ז' שעות ומחצה ויהיה מספר ימי השנה שס"ה ימים ורביעית ואז יהי' החשבון מכוון מכ"ח שנה לכ"ח שנה כפירש"י בברכות שם. ואנן הא קיי"ל כרב אדא שכל י"ט שנה נשלם מחזור ומשמישים חמה ולבנה בשוה בראש מזל טלה ואז היה לנו לברך. ותירץ שם דזה לא יהיה בתחילת ליל ד' וכיון שכל כ"ח שנה הוא בתחלת ליל ד' כמו בתחלת יצירה אף על פי דלרב אדא אינו כן מ"מ מברכים.

ותירוצו דחוק מאד, וס"ל להמפרשים בודאי הברייתא דהרואה חמה בתקופתה הלכתא היא ואביי דהוה ס"ל כשמואל מפרש לי' עפ"י סברת שמואל. אבל לדידן דקיי"ל כרב אדא אין מקום לפירוש זה כלל, דממ"נ בכל י"ט שנה שמשמשים כאחד לא יהיה זה בתחילת ליל ד'. ובכל כ"ח שנה אין כאן תקופה. שכבר עברה החמה מאותו מקום עפ"י חשבון רב אדא האמתי'.

אף כאן יש להעיר שלאחר שנתברר שהמיוחס לאביי אינו מגוף התלמוד, דברים אלה אינם. עוד כתב שם: 'וא"כ אין לפרש הברייתא אלא כדרך הרואה ים הגדול שכשרואה לפרקים משלשים יום לשלשים יום מברך ואעפ"י שאין בו שינוי כלל מ"מ מברך על ראייתו, הכא נמי דכוותיה, ואולי גם בזה הגירסא שלשים יום כשכיסו העבים את החמה ולא נראית שלשים יום כשחוזר ורואה מברך. ואין להקשות א"כ מאן דגני בבית אפל שלשים יום ורואה חמה יברך כמו בים הגדול, י"ל מ"מ גם

בבית אפל הי' מרגיש בה בתוך שלשים, כמו שאמרו בירושלמי [פסחים פ"א ה"א] לענין בדיקת חמץ שאין לבדוק לאור הנר ביום אפילו בבית אפל דלא כמו דמנהיר בלילה מנהיר ביום דשרגא בטיהרא לא מהני אפילו בבית אפל, כנ"ל ליישב שיטתם ונכון הוא, משא"כ כשכיסוהו העבים שלשים יום, לא פעל השמש פעולתו כראוי בעולם כל שלשים וכשחוזר לפועלו מברכים, א"נ י"ל שלשה ימים ממש קאמר דאז הוי כמו מעשה בראשית דלאחר שלשה ימים נבראו המאורות ברביעי.

מ"מ על הרמב"ם לא נוכל לתרץ כן דאיהו מייתי בלי פקפוק בפ"י מברכות הלכה י"ח הך דאביי ואיהו פסק כרב אדא בהלכות קדוש החודש [פ"י ה"ו] וסתרי אהדדי. ודברי המ"ב אין להם שחר, מ"ש כיון שחל תחלת ליל ד' מברכים – איך נברך ועפ"י אמת אין כאן שום תקופה ולא הגיעה החמה לראש מזל טלה בתחלת ליל ד' בממשלתו שבתאי, ועל מה נברך. וצע"ג.

וראיתי בס' שכה"ג שמקדם לא נהגו כלל בברכה זו. כן משמע בתשובת משאת בנימין, אולי הוא מטעם הנ"ל, ומ"מ אחרי דנהיגי בה עלמא עפ"י הגאונים הנ"ל וגם הרי"ף מייתי להא דאביי בפשיטות ורמב"ם ורא"ש וטור וקבעו הרב"י בש"ע ממנו אין לזוז. ובאמת לא ידעתי מ"ט לא נהגו נשים לברך ברכה זו ג"כ ולא שייך הכא הטעם שכ' [מג"א רס"י תכ"ו] בברכת הירח שהנשים גורמים מיעוט הירח וזה לא שייך הכא, ומ"מ מה דנהיגי נהיגי ומה דלא נהיגי דלא לוסף עליה, ועדיין צ"ע. יש להעיר שמש"כ החת"ס 'וגם הרי"ף מייתי להא דאביי בפשיטות' אינו אמת, ואגב שיטפיה לא דק.

יא. זו הדרך? ישכן אור

סוף דבר הכל נשמע – כל רבותינו הסמוכים להוראה, אנשי השם אשר מעולם, בעל הלכות גדולות, רבינו סעדיה גאון, רי"ף, רשב"ן, וכן כמה מהבאים אחריהם, רבינו תם ורבינו בחי, ענו ואמרו שיש לברך על החמה בתקופתה אחת לשנה, בתקופת תמוז. לרס"ג מברך ביום התקופה. ולרשב"ן ורבינו בחי לאו דוקא ביום התקופה אלא 'בפרק תקופת תמוז', ונראים דבריהם, ומסתבר שרס"ג יודה להם. על כן יברך ביום התקופה, או מעט לפניו או לאחריו.

מודה אני לפניך ה' אלוהי ואלוהי אבותי ששמתני חלקי מיושבי בית המדרש.

יְהוָה לְרִצּוֹן | אֲמַר־פִּי וְהִגִּינוֹן לִבִּי | לְפָנֶיךָ

יְהוָה | צוּרִי וְגֹאֲלִי : תְהִלִּים יט, טו

גַּל-עֵינֵי וְאַבִּיטָה | נִפְלְאוֹת מִתּוֹרַתְךָ : תְהִלִּים קיט, יח